

УДК 811.161.2'367.335 + 821.161.2. І. Франко

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ В НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ ІВАНА ФРАНКА

Олена Труш

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (032) 239 47 17*

Розглянуто особливості функціонування складних двокомпонентних речень із підрядними обставинними в наукових статтях І. Франка: охарактеризовано основні типи й частотність уживання складних речень із підрядними обставинними, проаналізовано сполучні засоби (сполучники й сполучні слова) та їх поєднання з історичним коментарем, з'ясовано позицію головної частини стосовно підрядної, простежено авторські виправлення у межах обставинних речень при перевиданні наукових праць.

Ключові слова: науковий стиль, головна частина, підрядна обставинна частина, сполучні засоби.

З усіх складнопідрядних конструкцій, які функціонують у науковому мовленні Івана Франка, речення з підрядними обставинними частинами становлять 25,3 %, з них: мети – 10,2 %, причини – 2,8 %, умови – 2,7 %, допустові – 2,6 %, часу – 2,2 %, способу дії – 1,6 %, міри і ступеня – 1,3 %, місця – 0,7 %, порівняльні – 0,6 %, наслідкові – 0,4 % і супровідні – 0,2 %. Таку частоту вживання можна пояснити змістовими особливостями наукових статей, у яких автор намагається не тільки констатувати факти, але й переконливо аргументувати викладені думки, докладно розкрити причини того чи іншого явища.

У науковому мовленні І. Франка підрядні частини **мети** становлять 10,2 % з усіх різновидів гіпотактичних конструкцій. Така поширеність аналізованих речень характерна як для давньоукраїнської мови, так і для сучасної. М. Жовтобрюх зауважує, що “у мові періодичної преси відносно частіше, ніж в інших різновидах літературної мови, використовуються складні речення з підрядними мети..., що зумовлює зміст такого матеріалу” [6, с. 133].

Підрядні частини мети приєднуються до головного речення за допомогою сполучників **аби** (83,4 %), **щоб** (12,3 %), **щоби** (3,3 %), **для того щоб** (1 %): *Супроти цього автор упоминає центральний уряд, аби пильно слідив за всіма об'явами національного руху русинів і незалежно від усіх партійних зглядів остро карав усякі проступки* [18, т. 47, с. 609]. *Поет веде нас натуральним шляхом асоціації ідеї від часті до цілості, сю цілість показує знов як часть більшої цілості і так піднімає нас, неначе по ступнях, щораз вище, щоб показати нашій уяві широкий кругозір* [18, т. 31, с. 68]. *Але він не на те писав свою поему і зробив Марію її героїнею, щоби дати їй мерти зовсім безславно та безслідно* [18, т. 39, с. 308].

83,4 % становлять гіпотактичні конструкції зі сполучником **аби**, який “поширений говірково із значенням мети, в літературній мові уживається з обмеженим значенням – “щоб тільки” [2, с. 513–514]. Це підтверджують і дані діалектних атласів: карта 255 “Атласу української мови” [1], карта 180 “Атласу українських говірок північної Буковини” К. Ф. Германа [4]. Речення з **аби** “досить активно вживані... в літописах південного походження” [8, с. 428], у листах Б. Хмельницького [5, с. 96]. За даними “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.”, слово **аби** вживалося 230 разів, із них для зв’язку додаткових підрядних речень 114 разів, мети – 92, означальних – 1 [16, с. 63–64]. На думку І. Матвіяса, сполучник **аби** в сучасну літературну мову “перейнятий із західноукраїнського варіанта літературної мови і відповідно з південно-західних говорів” [12, с. 46]. У Франка маємо: *Автор волисть збити закиди противників кирилиці науковими доказами, аби її заховання не видалося противникам “закоренілим упором у заховуванні перестарілих форм і, так сказати, китайським муром проти всякого поступу”* [18, т. 47, с. 636–637].

Порівнюючи різні прижиттєві редакції наукових праць І. Франка, простежуємо послідовну заміну сполучника **щоби** на **аби** (119), **щоб** на **аби** (27) у підрядних реченнях мети:

***Щоби** відповідно розложити військову атрибуцію на всіх шляхтичів, мусив уряд знати їх заможність, їх доходи.*

[“Панщина та її скасування в 1848 році в Галичині”, 1898]

***Аби** відповідно розложити військову атрибуцію на всіх шляхтичів, мусив уряд знати їх заможність, їх доходи.*

[“Панщина та її скасування в 1848 році в Галичині”, 1913]

На думку І. Петличного, “І. Франко розширив значення сполучника **аби** і нерідко вживає його в реченнях, які яскраво вираженого обмежувального відтінку не мають. Він робив це, очевидно, під впливом живої мови Галичини, в якій сполучник **аби** вживався не тільки в значенні загальноукраїнського **щоб**, але нерідко й польського **аби**” [14, с. 348]. Про переважання сполучника **аби** у галицькій пресі водночас зазначає М. Жовтобрюх: “Сполучник **аби** ... мав виразно локальне забарвлення” [6, с. 134].

Рідше, порівняно з **аби**, для поєднання предикативних частин І. Франко уживає сполучник **щоб**, “основний засіб зв’язку” підрядних мети в сучасній українській літературній мові. Дослідники етимологію сполучника **щоб** пояснюють “як скорочення **щоби**, як сполучення колишнього **що** з часткою **би** (**б**)” [11, с. 513]. Наприклад: *Шекспір покористувався сим мотивом, щоб змалювати життя тодішніх “салонних” людей з їх манерами, з претензією на вченість, з зовнішнім блиском, та при тім повне конвенціональної фразеології і нещирості* [18, т. 32, с. 176].

Значно рідше підрядні частини приєднуються за допомогою сполучника **щоби**, який “менш поширений в сучасній українській мові” [7, с. 460]: *Та він умів находити глибокі, зворушні тони, щоби змалювати наслідки того погляду* [18, т. 29, с. 465]. *Щоби се вияснити, вийдім від звичайних вражень* [18, т. 31, с. 72]. “Нечасто **щоби** зустрічаємо і в літературних творах XIX та початку XX століть” [11, с. 283], поодинокі випадки речень із **щоби** виявлено у листах Б. Хмельницького [5, с. 96]. На думку мовознавців, “поширення складнопідрядних речень зі сполучником **щоби**

(щобы) у старобуковинській мові належить до XIV–XV ст., зокрема текстів ділового письменства” [8, с. 429].

Окрім простих сполучників, у реченнях із підрядними мети І. Франко вживає і складений сполучник **для того щоб**, який “остаточно ще не сформувався як сполучник” [15, с. 572], хоча “структурні моделі деяких складених сполучників мети зрідка виступали уже в старобуковинських пам’ятках” [7, с. 460]. У сучасній літературній мові сполучникові вирази типу **для того щоб** “зустрічаються переважно в науковому й публіцистичному стилях мовлення” [17, с. 368]. Наприклад: *Союз громади з громадою чи товариства з товариством – се ж занадто елементарна і круха підстава для того, щоб виключно на них будувати цілу систему федералістичного устрою* [18, т. 45, с. 437].

У ролі підрядної частини в основному виступають односкладні безособові речення з головним членом – інфінітивом, рідше – дієсловом у формі минулого часу. Порівняймо: *Щоб викликати у слухачів такі самі настрої і чуття, музика, крім слів, послуговується здавна двома головними, чисто музикальними способами: темпом і мелодією* [18, т. 31, с. 91]. *Уся польська політика в Галичині майже від самого 1848 р. ведеться під окликом: або захищувати руську інтелігенцію дрібними концесіями, щоб не виступала як репрезентація окремої нації, або просто ігнорувати інтелігенцію і йти самим полякам під руські стріхи* [18, т. 45, с. 437–438].

Як і в сучасній мові, підрядна частина здебільшого розміщується після головної (50,8%), оскільки “повідомлення про мету, як правило, більш актуальне, ніж повідомлення про саму дію” [15, с. 569]. У Єдлінська зазначає, що “позиція їх (підрядних мети – *О. Т.*) ... переважно постпозитивна” у листах Б. Хмельницького [5, с. 98]. Значно рідше підрядна частина знаходиться у препозиції до головної (34,7%). Поодинокі випадки розташування підрядної частини в інтерпозиції виявлено в аналізованих реченнях (14,5%), при чому слід зауважити, що в обох випадках підрядне мети залежить від одного з однорідних членів речення.

Змістові відношення між головною частиною і підрядною, яка вказує на **причину** дії головного речення, оформлені здебільшого за допомогою сполучника **бо** (76%), “найдавнішого причинового сполучника, що широко вживався від часу перших східнослов’янських пам’яток і широко вживається й тепер у народній і літературній українській мові” [11, с. 510]. Наприклад: *Основа поеми – печерне життя і смерть Вишенського – тільки в одній часті моя поетична фікція, бо про своє печерне життя згадує Вишенський сам у заголовку свого останнього писання* [18, т. 28, с. 278]. “Всупереч дуже поширеній думці про те, що сполучник **бо** – це сполучник розмовної мови, він дуже часто вживається в науковому стилі (частіше, ніж сполучник **тому що**)” [9, с. 178], що бачимо й у Франка.

Для увиразнення причинового значення підрядної частини І. Франко зрідка поєднує сполучник **бо** з підсилювальною часткою **ж** або **ану ж**, що надає реченню емоційного відтінку, що недопустимо для наукового стилю: *Та ми, читаючи його безсмертну повість, не віримо тому, бо ж в таким разі всі пригоди Дон-Кіхота були би гідні плачу та милосердя над бідним хворим, полишеним без дозору, а не були би боротьбою засліпленого ідеаліста з твердим порядком дійсного світу* [18, т. 34, с. 363]. *Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною* [18, т. 45, с. 341]. З цією ж метою інколи І. Франко вживає **власне** після сполучника **бо**: *Концентрація інтересу на постаті наймишки тут ні при чім, бо власне в тих епізодах ся постать виступає*

діяльно, відслонює найглибші тайники своєї душі, найкращі прикмети свого характеру [18, т. 29, с. 459].

Як і в сучасній літературній мові, у науковому мовленні І. Франка смислові відношення причини оформлюються також і за допомогою складених сполучників: **тим більше що** (6 %), **тому що** (4 %), **через те що** (2 %), **так як (та як)** (6 %). Уживання цих сполучних засобів значно рідше, порівняно зі сполучником **бо**. Щодо сполучників **тому що** і **через те що**, то простежуємо розподіл складених сполучників на дві частини: **тому, через те** належать до головної, сполучник **що** – до підрядної. Наприклад: *Тому, що на сей документ, опублікований тоді ж без означення місця друку й друкарні, досі не звернено уваги в такій мірі, як на пізніший маніфест Руської ради головної з д[ня] 10 мая, подаю тут із нього децю найважливіше нашою новочасною мовою* [18, т. 47, с. 593]. *Я трохи довше зупинився на словах Леметра головно через те, що він, так сказати, “зробив школу” не тільки у Франції, але й геть поза її границями* [18, т. 31, с. 49]. Таке розчленування сполучників сприяє чіткішому вираженню причини дії головної частини, сильнішому акценту на тому, про що йдеться в головному реченні. А. Коваль зазначає: “...зв’язки між головним і підрядним реченням стають дуже тісні. Підрядне речення тут виконує начебто одразу дві функції: більш загальну – причинову (стосується до всього головного речення) і конкретнішу – функцію віднесення сказаного в підрядному до співвідносного слова в головному реченні (розкриває зміст співвідносного слова)” [9, с. 179].

Спорадично у значенні “тому що, через те що” І. Франко використовує корелятивну пару **позаяк – то**, застарілу з погляду сучасної мови: *Позаяк ніхто з учених етнографів не звернув досі увагу на сей варіант, то розкажу його трохи докладніше* [18, т. 28, с. 81]. На думку М. Жовтобрюха, “у західноукраїнських виданнях відносно часто використовувався локальний сполучник причини *позаяк*” [6, с. 135]. Тільки в цьому з усіх причинових речень І. Франка маємо препозитивну підрядну частину.

Зрідка І. Франко вживає “книжний” сполучник **оскільки**, який функціонує “у жанрах ділового характеру в сучасній літературній мові” [11, с. 292]. На думку Л. Булаховського, **оскільки** – “прислівник – сполучник займенникового походження... як русизм (рос. *поскольку*)” [2, с. 512]: *З того самого погляду курс історії южноруської літератури не може поминути й деяких офіціальних та неофіціальних документів козацької доби: універсалів, договорів, реляцій та приватних листів, оскільки в них виразилися духові, просвітні або літературні інтереси їх авторів* [18, т. 41, с. 59].

У науковому мовленні І. Франка функціонує сполучник **та як (так як)**, “русизм за походженням” [2, с. 512]: *Задля його блискучого стилю будуть його читати, і всі літературні знавці будуть смакувати його спосіб писання, та як історик він зовсім погребаний* [18, т. 47, с. 363]. *Українці російські, привикши до російської мови і російського виговору букв, писали по-українськи завсігди з оглядом на сей виговір, так як наші етимологи і досі при своїх “коренно-руських” етимологічних правилах послуговуються виговором польським* [18, т. 29, с. 156]. Як зауважують мовознавці, “зрідка в окремих письменників зустрічається і не поширений у літературній мові сполучник **так як**” [11, с. 291].

Сполучник **тим більше що** “найпоширеніший у сучасній мові ... для вираження саме невласне-причинового значення, зовнішнього приводу, додаткового обґрунтування” [15, с. 559]. У Франка цей сполучник функціонує тільки в

розчленованому вигляді, підкреслюючи, таким чином, причинове значення підрядного речення: *Правда, рідна хата поетова і відносини родинні від того часу зовсім не поліпилися і зробили на нього важке, пригнітаюче враження, тим більше, що помимо своєї слави і свободи Тарас був бідним студентом Академії і нічим не міг допомогти своїй нещасній родині* [18, т. 28, с. 117].

Підрядна частина здебільшого знаходиться в постпозиції стосовно головної (89 %). Усього 11 % усіх підрядних речень причини розривають головне. Таке ж розташування підрядної частини щодо головної спостерігаємо й у сучасній літературній мові.

У науковому мовленні І. Франка підрядні речення **умови** приєднуються до головного за допомогою сполучників: **коли** (72,5 %), **коли б** (19,1 %), **якби** (4,2 %), **нехай** (2,1 %), **де** (2,1 %). Як бачимо, основним засобом зв'язку предикативних частин у Франка виступає сполучник **коли**, близький за значенням до **якщо** в умовних реченнях “індикативної модальності” – передає реальну умову. На діяхронному зрізі дослідники засвідчують поодинокі випадки вживання сполучника **коли** в давньоруських пам'ятках [8, с. 397], у пам'ятках літописної та полемічної літератури (за винятком творів І. Вишенського), “але в пам'ятках, які відображають живу розмовну мову, ... сполучник *коли* домінує...” [13, с. 49–50]. У сучасній літературній мові широко вживається сполучник **коли**, “більш властивий науковому і офіційно-діловому стилям” [10, с. 232].

У цих конструкціях дієслова-присудки виступають тільки у формах дійсного способу. Водночас важливою для вираження значеннєвих відтінків умовно-наслідкових відношень є вищо-часова характеристика дієслів-присудків. Зокрема, І. Франко здебільшого вживає дієслова в теперішньому часі в обох частинах, унаслідок чого конструкція набуває узагальненого значення: *Для нього кожний напрям добрий, коли його репрезентанти – справдішні і живучі таланти* [18, т. 41, с. 526]. Інколи дієслова виражені формами минулого часу недоконаного виду: *І що було варто докладне розмежування прав вольного чоловіка, коли найбільша часть людності не мала ніяких прав!* [18, т. 45, с. 312]. “Конструкції з формами минулого часу найбільш характерні для творів художньої та релігійно-полемічної літератури” [13, с. 54]. Усього одне речення містить дієслова-присудки у формі майбутнього часу: *Може, се придасться на що-небудь, коли ми ad usum (для вжитку /лат./ – О. Т.) наших етимологів приведемо слова проф. Ягича в оригіналі* [18, т. 29, с. 167–168]. Таку частоту вживання конструкцій із різними часовими формами дієслів-присудків можемо пояснювати тим, що умовно-наслідкові відношення розглядаються як можливі, а це потребує узгодженості дієслів у формах теперішнього чи майбутнього часів.

Часто одна із предикативних частин (здебільшого – головна) містить модальні дієслова, предикативні прислівники та прикметники з модальним значенням, що надає цілій конструкції спонукального відтінку, хоча присудки виражені дієсловами у формі дійсного способу: *Живі враження кобзарів і кобзарських пісень мусили у Шевченка бути дуже сильні і численні, коли по десятилітній розлуці з Україною (від 1829 до 1839) він, виступаючи на поле літературне, майже що крок малює образи кобзарів* [18, т. 27, с. 298]. *Отсей спосіб творення треба конче мати на увазі, коли говориться про “Гамлета”* [18, т. 32, с. 162].

Оскільки сполучник **коли** є основним засобом зв'язку підрядних часових речень, то умовна конструкція зрідка набуває супровідного часового відтінку. Із цією метою

І. Франко вживає прислівники **пізніше**, **далі** одразу ж після сполучника **коли**: *Леся Українка, мабуть, і сама не була вдоволена сією поемкою, коли пізніше вернула до сеї теми і в поемі "Давня казка" змалювала нам артиста-співака, але вже зовсім іншими фарбами і на зовсім іншому, широкому суспільному тлі* [18, т. 31, с. 263]. *Але як же супроти сього мусить здивувати нас, коли далі, переходячи на італійський ґрунт, Шекспір і тут являється мов у себе дома!* [18, т. 32, с. 178]. Постпозитивне головне речення може містити також прислівники **вже**, **тепер**: *Та коли хто хоче вважати Платонове оповідання байкою – він і сам не видає його за щирю правду – то вже зовсім не можна вважати байкою ось якої речі* [18, т. 45, с. 308]. *І коли досі гіркість сього становища осолоджували йому особисті зносини з такими освіченими і високопоставленими людьми, як лорд Саутемптон, лорд Пемброк і його улюблена Мері Фіттон, то тепер усе те нараз порвалося* [18, т. 32, с. 165].

У конструкціях із препозитивною підрядною частиною простежуємо поєднання сполучника **коли** з часткою **то** в корелятивну пару (38,4%), що є характерним для наукового мовлення І. Франка: *Коли музика апелює тільки до нашого слуху, самими чисто слуховими враженнями силкується розворушити нашу фантазію і наше чуття, то поезія властивими їй способами торкає всі наші змисли* [18, т. 31, с. 86]. Аналогічно й у сучасній українській мові: "Місце підрядного речення реальної умови переважно препозиційне, особливо у науковому мовленні" [17, с. 364].

У науковому мовленні І. Франка не виявлено жодного речення, у якому предикативні частини з'єднував би сполучник **якщо**, "основний засіб зв'язку" умовних речень "індикативної модальності" у сучасній мові [15, с. 543]. На думку М. Жовтобрюха, цей сполучник "ще не набув великого поширення й трапляється дуже зрідка" [6, с. 135].

Окрему групу утворюють речення "ірреальної модальності", з'єднані сполучником **коли б**: *Д[обродій] Сфремов міг би докорити нам безпринципністю, коли б ми без оговорок зі свого боку помістили в "Віснику" дещо суперечне з тими нашими принципами* [18, т. 34, с. 361]. Дієслова-присудки виражені формою умовного способу, що "становить характерну ознаку складнопідрядних речень ірреальної умови" [3, с. 326] й підкреслює гіпотетичність умови, припущення того, що може відбутися в головній частині.

Підрядна частина здебільшого розміщена після головної (12,8%), рідше – розриває головну (4,2%). Структури із препозитивним підрядним реченням містять корелятивну пару **коли б – то** (2,1%): *Коли б мені прийшлося одним словом характеризувати поезію Шевченка, то я сказав би: се поезія бажання життя* [18, т. 28, с. 122].

Зрідка для вираження значення нереальної умови І. Франко використовує сполучник **якби** (4,2%), активне вживання якого засвідчують і староукраїнські пам'ятки [8, с. 278], і сучасна українська мова [10, с. 233]: *Сеї голос сам собою, навіть без попередніх приготувань, міг би викликати в нашій душі сумний і важкий настрій, якби поет міг нам репродукувати його так виразно і сильно, як музик* [18, т. 31, с. 93]. Спорадично присудок підрядної частини виражений дієсловом із заперечною часткою **не**, внаслідок чого умовні значеннєві відношення набувають відтінку заперечення, відтінку неможливості виконання дії: *Все те було би добре, якби в людській суспільності не було дечого іншого, по думці комуністів, зовсім поганого* [18, т. 45, с. 335].

У науковому мовленні І. Франка виявлено поодинокі випадки вживання сполучника **нехай** (2,1 %) та сполучного слова **де** (2,1 %) в умовному значенні, чого не простежуємо ні в давній, ні в сучасній мові. Наприклад: *Але нехай я один рік не приложу до нього своєї титомої праці і свого кошту (зерна, навозу або хоч би пильнування), чи буду мати з нього який пожиток?* [18, т. 45, с. 337]. *Ні, нічого не pomoже хвірточка, де цілий будинок покладений кепсько і на невідповіднім ґрунті* [18, т. 31, с. 118]. Ці конструкції набувають допустового значення.

Для підрядних **допустових** речень характерна “зворотна зумовленість – у підрядній частині повідомляється про підставу чи умову, всупереч якій відбувається дія головної частини” [15, с. 560].

Основним сполучним засобом, який приєднує допустові підрядні частини у наукових статтях І. Франка, виступає сполучник **хоч** (47,8 %), який “навряд чи з походження форма наказового способу, ймовірноше, ... з 2 ос. теперішнього часу дійсного способу” [2, с. 526], та його варіант – **хоча** (47,8 %), “більш властивий розмовному жанру” [11, с. 305]: *Він не назвав ані одної книжки, друкованої церковнослов'янською мовою латинськими буквами, хоч першим мотивом свого виступу сам признає існування таких книжок від дуже давніх часів* [18, т. 47, с. 584–585]. *Значить, хоча артист усі ті деталі помістив одну при другій перед нашими очима, немовби виключно в категорії місця, ми перципуємо його твір частями, в категорії часу і руху* [18, т. 31, с. 105].

При перевиданні наукових праць І. Франко замінював сполучник **хоть** (**хотя**) на **хоч** (**хоча**) (12 замінів). Рідке уживання **хоть** засвідчене й у діалектному синтаксисі. З походження, на думку Л. Булаховського, “не є обов'язково русизмом, ... може сходити на давню форму 2 особи однини наказового способу” [2, с. 526].

Праведний гнів проти “темного царства”, котрого погань відома йому в цілій повноті, довго здержуване чуття, котре насильно рветься на волю, хоть поет ясно знає, що жде його за се...

[“Темне царство”, 1881–1882]

Ми тільки коротко згадали про події “кровоавого пуцання” 1846 року, хотя про них можна би написати цілу книжку.

[“Панщина та її скасування в 1848 році в Галичині”, 1898]

Зрідка І. Франко уживає розмовний сполучник **нехай**, при цьому речення набуває “припущення, якому в головній частині протистоїть несподіваний наслідок” [15, с. 562]: *А нехай я до неї не приложу ще своєї праці, кошту, вмілості, чи вона сама принесе мені яку користь?* [18, т. 45, с. 337].

У науковому мовленні виявлено конструкцію, у якій підрядні допустові речення приєднуються до головного за допомогою частки **тільки** та сполучника **що**: *І загалом у обох фігурах багато подібного, тільки що Шекспірова психологія без порівняння глибша* [18, т. 32, с. 188]. У таких реченнях, вживаних у діалектах, “відбито давній стан мови, коли сполучники підрядності ще не мали чіткої значеннєвої диференціації” [11, с. 311].

Праведний гнів проти “темного царства”, якого погань відома йому в цілій повноті, довго здержуване чуття, що насильно рветься на волю, хоч поет ясно знає, що жде його за се...

[“Темне царство”, 1881–1882]

Я тільки коротко згадав про події “кровоавого пуцання” 1846 року, хоча про них можна би написати цілу книжку.

[“Панщина та її скасування в 1848 році в Галичині”, 1913]

Щодо позиції підрядної допустової частини стосовно головної, варто зауважити, що підрядне речення розміщене здебільшого у постпозиції (52 %). Дещо рідше трапляються конструкції, у яких підрядна частина знаходиться перед головною (41,4 %), “чим увиразнюється значення невідповідності між умовою підрядної частини і несумісним з нею наслідком головної” [8, с. 407]. У препозиції щодо головної підрядна частина, поряд із допустовим значенням, набуває ще й умовного відтінку. На це вказують співвідносні слова та сполучення, якими починається головне речення – **то, то все-таки, то все ж таки, та все ж таки, то проте**: *Хоч і тут ще нема ніякого особливого майстерства, та все ж таки в тій пісеньці видно перший розмах крил свіжого ліричного таланту* [18, т. 31, с. 257]. *Хоча проста, людова мова довгі віки була виключена від письменства, то проте дух людової мови проникав у стару, мертву церковнослов'янщину* [18, т. 29, с. 153]. Зрідка підрядне речення розміщене в медіальному положенні (6,6 %).

З метою підсилення значеннєвого відношення протиставлення між предикативними частинами гіпотактичних конструкцій у головній частині функціонують протиставні сполучники **але, та проте** у препозиції підрядного: *Хоча видавець належав до найвидніших старших українофілів, але в його газеті українофільського в старім смаку не було майже нічого* [18, т. 41, с. 487]. *І хоч мораво-паннонська єпископія, основана Мефодієм, упала незабаром по його смерті під напором німців і мадьяр, та проте вже його безпосередні ученики могли насадити християнство і витворити досить багате письменство не тільки в політично самостійній Болгарії, але також дати початки такого ж письменства в Чехії та Південній Русі* [18, т. 47, с. 550].

У конструкції **Хоч і** як найвними можуть видатися нам мотиви того патріотизму (туга за минувиною, відчуття красоти українського пейзажу, української мови, пісні, народної вдачі), пор. передмову до казок та простору цитату із його дисертації про укр[аїнські] нар[одні] пісні у Пупіна (ор. сит., 110–111), **то все-таки** основою його була гаряча любов до рідного краю та бажання його духовною відродження [18, т. 34, с. 440] сполучник **хоч** уживається у поєднанні з підсилювальною часткою **і** для увиразнення допустового значення.

У науковому мовленні І. Франка, як і в сучасній українській мові, основним сполучним засобом, який приєднує підрядне речення **часу** до головного, є сполучник **коли** (51,3 %), що “вказує на загальну співвіднесеність кількох ситуацій у часі без її уточнення” [15, с. 525]: *Коли ж від половини XVII в. южноруси пішли цивілізувати Північну Русь, то понесли з собою й свій виговор старої церковщини, наробляючи тим нового хаосу і в правописі* [18, т. 29, с. 153–154]. Сполучник **коли**, на думку Л. Булаховського, – “прислівник займенникового походження з коренем **ко-** і суфіксальним елементом **л**, добре засвідчений як спадщина вже найдавнішої індоєвропейської мови...; щодо походження кінцевого **и**, то воно, мабуть, скам'янілий місцевий відмінок колишньої основи на **-і**” [2, с. 517].

Часові відношення між предикативними частинами визначаються “специфікою сполучуваності в одній синтаксичній конструкції дієслів-присудків головного і підрядного речень” [17, с. 347]. Для вираження значення одночасності І. Франко використовує такі комбінації присудків головного й підрядного речень: дієслова недоконаного виду теперішнього та минулого часу. Наприклад: *От тим-то, линучи цілою душею до всіх страждущих і покривджених, Шевченко найревніших тонів добував із своєї кобзи, коли йшло о представлення недолі жіночої* [18, т. 28, с. 122].

Значення “часткової одночасності” складнопідрядному реченню надає поєднання недоконаного виду минулого часу з доконаним видом минулого часу: *Нерівність між людьми ніколи не була більша як власне тоді, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували в головах усіх освічених людей* [18, т. 45, с. 323]. При вживанні недоконаного виду минулого часу в головній частині маємо співвідношення: “тривала дія або стан головного речення – настання дії або стану підрядного речення в один з її моментів” [17, с. 352].

Головне речення, розміщене в постпозиції стосовно підрядного, зрідка починається співвідносною часткою **то**, яка, підкреслюючи початок головної частини, “увиразнює часове значення” [15, с. 526]: *Коли в нашій уяві повстане образ пожеару, то мимоволі з сим образом в’яжуться й дальші образи: крик, метушня людей, голос дзвонів, гашення вогню і т. і.* [18, т. 31, с. 66].

З метою увиразнення смислового відношення одночасності І. Франко вживає у головній частині **тоді** (12,8 %), зміст якого розкриває підрядне речення: *Так само ведеться ще якийсь час і тоді, коли серед даного народу постане література писана* [18, т. 28, с. 76]. У сучасній українській мові “корелят **тоді** досить послідовно супроводить сполучник **коли**” [15, с. 527]. Обмежувального часового відтінку вказівному слову **тоді** надає частка **тільки**: *Усі ті складники тільки тоді творять дійсну красоту, коли являються частинами вищої цілості – духової краси, ідейної гармонії* [18, т. 31, с. 273–274].

Темпоральні відношення наступності виражаються за допомогою поєднання доконаного виду минулого чи майбутнього часу: *Коли визискувані робітники дійдуть до повної свідомості своїх інтересів і своєї сили, то поєднаються всі разом на всім світі, скинуть із себе ярмо і заведуть соціалістичний лад на світі* [18, т. 45, с. 344].

Спорадично І. Франко вживає корелятивну пару **відтоді – відколи** (2,6 %), що “підкреслює той момент, з якого починається дія або стан головного речення” [17, с. 357]: *Відколи поезія виділилася з буденної мови і зробилася окремою духовою функцією, відтоді люди почали застановлятися над її основою* [18, т. 31, с. 54].

Окрему групу складних речень із підрядним часовим становлять предикативні частини, поєднані сполучниками **поки** (20,5 %), **доки** (5,1 %), які використовують для вираження обмеженої одночасності – “по той час”, “до того часу як...”, “до тих пір”. У таких конструкціях “підрядне речення визначає межу тривання дії або стану головного речення” [17, с. 358]. Наприклад: *Здається, в такому разі критикові найліпше б було подождати, поки той талант пройде більший имат дороги, зазначить себе яркіше, зачеркне, що так скажемо, свою власну лінію на нашій літературній ниві* [18, т. 31, с. 254]. *Сей здогад можна вважати вірним доти, доки маємо на увазі лише дану казку на тлі якогось одного язика* [18, т. 34, с. 451]. Для увиразнення межі тривання дії головного речення головна частина містить співвідносне слово **доти**. Темпоральні відношення одночасності підкреслює така видо-часова сполучуваність присудків (теперішній час, недоконаний вид минулого часу, доконаний вид минулого часу, майбутній час).

Зрідка в науковому мовленні І. Франка простежуємо смислові відношення послідовності, які виявляються у такій комбінації присудків: недоконаний вид минулого часу (у головній частині) – доконаний вид минулого часу (у підрядній частині) або навпаки: *Він звертав увагу на насувні потреби народу, на застій у політичній житті, на нещастя й поверховість світочів і проводирів Галицької Русі; як із найтяжчим ворогом, воював із привичним у нас крутіством, породженим*

бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не dokonався в їх душі до живого й болючого [18, т. 41, с. 485].

Спорадично І. Франко приєднує підрядне речення до головного за допомогою сполучника **скоро** (5,1 %), “вживання якого помітно скоротилось у сучасній літературній мові..., у письменників XIX ст. він зустрічається частіше” [11, с. 257]. Із цього приводу У. Єдлінська зазначає: “Забарвлення стилю народної мови мають, головним чином, речення з сполучником **скоро**” [5, с. 94]. У поєднанні сполучника **скоро** з обмежувальною часткою **тільки** підрядне речення виразно підкреслює, що дія постпозитивної головної частини починається одразу ж після дії підрядної: **Скоро тільки** сказала: втечу до батька, – муж у тій хвилі велить лагодити коней і голодну, втомлену везе її назад до батька [18, т. 32, с. 174]. **Скоро тільки** скривилася на принесену їй страву, муж у тій хвилі викидає страву за вікно і біжить сам лагодити їй їжу, а її лишає голодну [18, т. 32, с. 174].

З метою уточнення та підсилення значення часу зрідка перед сполучником **коли** І. Франко вживає частку **особливо**: *І органи правительства не могли охоронитися від впливу польської публічної opinii, особливо коли їм довелося мати діло з явищами новими, досі не чуваними на Галицькій Русі* [18, т. 41, с. 481–482].

При поєднанні частки **аж** та сполучника **коли** підрядна частина, окрім додаткового відтінку підкреслення часового значення, набуває експресивного забарвлення: *Аж коли літературна мова усталилася, тоді в Німеччині з радістю привітано діалектові твори: і алеманські поезії Геббеля, і австрійські Штельцера, і долишньонімецькі Фріца Райтера та Клауса Грота* [18, т. 37, с. 207]. У реченнях зі сполучником **поки** підсилювально-видільна частка **аж** вказує “на межу тривання дії або стану головного речення” [17, с. 359]: *По нім слідував довголітній антракт, аж поки в початку 70-их років в Києві не почало було творитися друге огнище такої свідомої національно-української літератури* [18, т. 41, с. 18].

Окрему групу складних конструкцій із підрядним часом складають речення, в яких підрядна частина пояснює обставини часу, що містяться в головній, зокрема **вечором**, **потім**, **найскорше**: *А вечором, коли Йосиф задуманий тихо сидів при огнищі, Марія встала та пішла з глечиком по воду до криниці* [18, т. 39, с. 302–303]. *Ся подорож і його побут у сонячній краю могли відбутися найскорше в рр. 1592–1593, коли задля чуми в Англії всі театри в Лондоні були позамикані* [18, т. 32, с. 171].

Спорадично для зв'язку головної і підрядної частин І. Франко використовує сполучник **як** (2,6 %), “більш властивий розмовній мові, хоч вживається часто і в літературній мові” [11, с. 248], “за походженням займенникове слово, що вже в ролі прислівника втратило свій кінцевий елемент **о**” [2, с. 517]: *Буде вже більше як 25 літ тому, як я мав нагоду у Львові познайомитися з заїжджим петербурзьким поляком Венцьковським, людиною незвичайно освіченою та бистроумною* [18, т. 37, с. 205].

53,9 % становлять речення, у яких підрядна частина розміщена після головної, 35,8 % – перед головною, 10,3 % – підрядна частина розриває головну. У староукраїнській мові “підрядні часові речення ... характеризуються вільною позицією у складі гіпотактичної конструкції” [8, с. 379]. Аналогічне розташування предикативних частин маємо й у сучасній мові.

Отож, у науковому мовленні І. Франка спостерігаємо ті ж різновиди складних речень з підрядними обставинними, що й у сучасній мові, а частотність їх уживання зумовлена особливостями передовсім змістової організації наукового тексту. Як бачимо, найчастіше в наукових працях І. Франка функціонують структури з

підрядними мети, причому спостерігається явна перевага сполучника **аби** над іншими сполучними засобами – **щоб, щоби, для того щоб**. Така висока частота вживання сполучника **аби** характерна для західноукраїнських говорів і підтверджується картами діалектних атласів української мови.

Інші різновиди підрядних обставинних частин порівняно нечасто функціонують у науковому мовленні І. Франка, причому більшість сполучних засобів, якими вони поєднуються, засвідчені й у сучасній літературній мові. Зрідка письменник уживає діалектні сполучники **хоть (хотя), кільки то, тільки що, яко, буцімто, скоро** та книжний **позаяк**, проте при повторному виданні своїх наукових праць він послідовно замінює їх на нормативні. Ці виправлення свідчать про прагнення письменника вдосконалити синтаксичну структуру наукових текстів і віддзеркалюють потребу виворення єдиної літературної мови.

Виявлено поодинокі випадки використання сполучників у нехарактерному для них значенні, наприклад, **нехай, де** – у підрядних реченнях умови. При поєднанні сполучників із частками **ану ж, ж, аж** конструкції набувають експресивного забарвлення, що взагалі не є типовим для текстів наукового стилю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Атлас української мови : У 3-х ч. / Д. Г. Бандрівський та ін. – К.: Наук. думка, 1988. – Т. II : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – 520 с.
2. Булаховський Л. А. Сполучники і сполучні групи (речення) / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5-ти т. – Т. 2 : Українська мова. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 498–543.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Герман К. Ф. Атлас українських говірок північної Буковини : У 2-х т. / К. Ф. Герман. – Чернівці, 1998. – Т. II. – 216 с.
5. Єдлінська У. Я. Питання історичного синтаксису української мови (на матеріалі листів Богдана Хмельницького) / У. Я. Єдлінська. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 104 с.
6. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (Кінець XIX – початок XX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.
7. Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Гукінова та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 540 с.
8. Історія української мови: Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 504 с.
9. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови: Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 306 с.
10. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : Підручник / Б. М. Кулик. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Рад. школа, 1965. – Ч. 2 : Синтаксис. – 147 с.
11. Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / За ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2 : Синтаксис. – 608 с.
12. Матвіяс І. Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – № 1. – С. 38–46.

13. Морозова С. Ю. Складнопідрядні умовні речення у пам'ятках української писемності (XV – перша половина XVII ст.) / С. Ю. Морозова // Мовознавство. – 1974. – № 6. – С. 48–55.

14. Петличний І. З. І. Франко в боротьбі за загальноукраїнський синтаксис літературної мови в Галичині / І. З. Петличний // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1956. – Зб. 5. – С. 326–369.

15. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

16. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х т. / Уклад. Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова та ін. ; Ред. О. А. Дітель та ін. ; АН УРСР ; Ін-т суспільних наук. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. I. – 630 с.

17. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

18. Франко І. Збір. творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1976–1986. Покликаючись на це видання, у дужках вказуємо том і сторінку.

Стаття надійшла до редакції 05.10. 2011

доопрацьована 15. 10. 2011

прийнята до друку 10. 01 2012

**THE PECULIARITIES OF FUNCTIONING OF THE COMPLEX
SENTENCES
WITH SUBORDINATE ADVERB PARTS IN IVAN FRANKO'S SCIENTIFIC
SPEECH**

Olena TRUSH

*Ivan Franko National University of Lviv,
The department of Ukrainian language,
Universytets'ka Str., 1/234, 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (032) 239 47 17*

The research is devoted to the problem of functioning of the complex two-component sentences with subordinate adverb parts in Ivan Franko's scientific speech. The author distinguishes the principal types of sentences with subordinate adverb parts, observes their usage frequency, analyzes the conjunctive means (conjunctives and conjunctive words) and their combinations with historical commentary, elucidates the arrangement of the principal part as to the subordinate part, observes Ivan Franko's corrections in subordinate adverb parts by reedition of his scientific articles.

Key words: scientific style, principal part, subordinate adverb part, conjunctive means.

**ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СЛОЖНЫХ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ
С ПРИДАТОЧНЫМИ ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННЫМИ В НАУЧНОЙ РЕЧИ
ИВАНА ФРАНКО**

Елена Труш

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского языка,
ул. Университетская, 1/234, 79001, Львов, Украина,
тел.: (032) 239 47 17*

Рассмотрено особенности функционирования сложных двухкомпонентных предложений с придаточными обстоятельственными в научных статьях И. Франко: охарактеризовано основные типы и частоту употребления сложных предложений с придаточными обстоятельственными, проанализировано союзные средства (союзы и союзные слова) и их сочетания с историческим комментарием, определено позицию главной части относительно придаточной, исследовано авторские исправления в обстоятельственных предложениях при переиздании научных трудов.

Ключевые слова: научный стиль, главная часть, придаточная обстоятельственная часть, союзные средства.